

**Natuurbescherming in Nederland,
op volle kracht vooruit!**

Voor het Nederlandse natuurbeleid is 2016 een belangrijk jaar. Er liggen nu kansen om de uitvoering van natuurbeleid een positieve impuls te geven. Zowel de evaluatie van de Vogelrichtlijn en de Habitatrichtlijn (Fitness Check) als de tussentijdse evaluatie van de Europese Biodiversiteitsstrategie geven daar aanleiding toe. Bovendien wordt op 1 januari 2017 de Wet natuurbescherming van kracht.

Een effectief en goed uitgevoerd natuurbeleid is hard nodig. Een beleid dat een goede bescherming van natuur en landschap waarborgt en anticipeert op kansen en bedreigingen voor soorten en ecosystemen is immers een belangrijke voorwaarde voor natuurbehoud en -herstel. Nederland kan een voorbeeld worden voor de rest van Europa, met een natuur die floreert, bedrijvigheid en een bevolking van maar liefst 17 miljoen mensen die hier naar hun zin wonen, werken en van de natuur genieten.

Natuurbescherming: belangrijke verdragen,

Wereldwijd

Belangrijke mondiale verdragen voor de instandhouding van onze biodiversiteit zijn: het Verdrag over Biologische Diversiteit (CBD, 1992) het Verdrag van Ramsar voor waterrijke gebieden (1971) en het Verdrag van Bonn aangaande trekkende wilde diersoorten (1979).

Europa

De Europese Biodiversiteitsstrategie 2020 streeft er naar dat het verlies aan biodiversiteit in 2020 is gestopt. De strategie heeft zes doelen:

1. Uitvoering van de Europese natuurwetgeving: de Vogelrichtlijn en de Habitatrichtlijn
2. Beter bescherming van ecosystemen en groene infrastructuur
3. Meer duurzame landbouw en bosbouw
4. Beter beheer van visbestanden
5. Beter bescherming tegen invasieve soorten
6. Een grotere bijdrage van de EU aan behoud biodiversiteit elders op de wereld.

De Vogelrichtlijn (1979) en de Habitatrichtlijn (1992) beschermen kwetsbare soorten en leefgebieden in Europa. Deze richtlijnen dienen ter uitvoering van het pan-Europese Verdrag van Bern (1979). Op basis van de richtlijnen is het Europese natuurnetwerk Natura 2000 aangewezen. Daarnaast gaan deze Europese richtlijnen over bescherming van soorten zowel binnen als buiten dit netwerk.

Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) heeft als doel prijzen voor landbouwproducten stabiel en kostendekkend te maken, boeren financiële ondersteuning te geven en het platteland te ontwikkelen. Het bestaat uit twee pijlers: marktordening en plattelandsontwikkeling. Met de zogenaamde vergroening is in 2015 ingezet op het verbinden van 30% van de betalingen aan maatschappelijke doelen zoals biodiversiteit.

De Nitraatrichtlijn (1991) is er om de waterkwaliteit te beschermen door te voorkomen dat nitraten uit de landbouw het grond- en oppervlaktewater verontreinigen.

richtlijnen, wetten

De Kaderrichtlijn water (KRW, 2000) moet ervoor zorgen dat de kwaliteit van het oppervlakte- en grondwater in Europa in 2015, dan wel uiterlijk 2027 op orde is.

De Kaderrichtlijn mariene strategie (KRM, 2008) beoogt een goede milieutoestand van de Europese mariene wateren in 2020 te bereiken.

Het Gemeenschappelijk Visserijbeleid (GVB), dat in 2014 is herzien, heeft als doel ervoor te zorgen dat de activiteiten in het kader van visserij en aquacultuur uit ecologisch oogpunt langdurig duurzaam zijn. Hierbij wordt mede rekening gehouden met doelstellingen op sociaal en economisch gebied en wat betreft voedselvoorziening.

Het 7e Milieuactieprogramma, met de titel 'Goed leven, binnen de grenzen van onze planeet', vormt de leidraad voor het milieubeleid in de EU voor de periode 2012-2020.

Nederland

Het Natuurnetwerk Nederland (voorheen Ecologische Hoofdstructuur, 1990) is een netwerk van bestaande en nieuwe natuurgebieden, waaronder alle door Nederland aangewezen Natura 2000-gebieden. Het vormt samen met de actieve en passieve soortenbescherming binnen en buiten deze natuurgebieden de ruggengraat van het Nederlandse natuurbeleid.

De Wet Natuurbescherming (1 januari 2017) vervangt de Natuurbeschermingswet 1998, de Flora- en Faunawet en de Boswet.

Het Actieprogramma Nitraat is de Nederlandse vertaling van de Europese Nitraatrichtlijn.

De Programmatische Aanpak Stikstof heeft als doel ruimte voor economische ontwikkelingen te bieden, sterkere natuur te realiseren en de schadelijke effecten van stikstof te verminderen.

De balans is opgemaakt

Vanuit de ruimte is goed te zien dat Nederland één grote delta is waar de grote Europese rivieren zoals Rijn, Schelde en Maas de zee instromen. Nederland is een overgangsgebied tussen zoet en zout water, tussen nat en droog, tussen laag en hoog. Daar hoort een diversiteit aan landschappen bij: zee, kustgebieden, duinen, polders, moerassen, uiterwaarden, hoogveen, laagveen, bossen, heide, beekdalen.

Het belang van onze natuur strekt zich uit tot ver buiten onze grenzen. Trekvisseren zwemmen vanuit de Noordzee en de Atlantische Oceaan via onze delta de rivieren op naar paaigronden in België, Frankrijk, Duitsland en Zwitserland. Miljoenen trekvogels komen af op onze duinen, moerassen, rivieren en kustgebieden om te foerageren, te overwinteren of te broeden. De Noordzee, de Waddenzee, de Delta en de kustgebieden vormen de kraamkamers voor miljoenen vissen, krabben en ander onderwaterleven.

Dankzij de Europese natuurregels komen planten en dieren die menigeeen al had afgeschreven langzaam terug. Zo is de otter na bijna 40 jaar terug in de Nieuwkoopse Plassen en inmiddels broedt de kraanvogel niet meer alleen in het Fochteloërveen, maar in bijna 10 gebieden, waaronder het Korenburgerveen en het Engbertsdijksveen. De zeearend komt alweer tien jaar in de Oostvaardersplassen voor en broedt nu ook in het Zwarte Meer, het Lauwersmeer en de Biesbosch. De bever heeft zijn weg gevonden door heel het land en vorig jaar werd voor het eerst heel even de wolf gezien.

Maar we zijn er nog lang niet. De nog resterende biodiversiteit is een van de laagste van Europa¹. Slechts 14 procent van Nederland (inclusief Noordzee, Waddenzee en rivieren) is beschermd natuurgebied, terwijl 70 procent een agrarische bestemming heeft. De Nederlandse landbouwpraktijk is grootschalig en overwegend intensief van karakter en een belangrijke oorzaak van het natuurverlies. De Living Planet Index voor Nederland² (2015) laat een licht herstel van dierpopulaties zien sinds 1990, met name in zoet water, maar in open natuurgebieden (heide, duin en zeer extensief beheerd grasland) en in agrarisch landschap nemen populaties nog sterk af met respectievelijk 50 procent en 40 procent.

Het doel van de Europese Unie om uiterlijk in 2020 het verlies aan natuur te stoppen lijkt nog onbereikbaar en de bijdrage van Nederland is nog gering. Uit de tussentijdse evaluatie van de EU Biodiversiteitsstrategie 2020 blijkt dat nog nauwelijks werk is gemaakt van de afgesproken bescherming van natuurgebieden en biodiversiteit in Europa.³ Alleen op het terrein van bescherming tegen invasieve soorten is noemenswaardige vooruitgang geboekt. Ten opzichte van het referentiejaar 2010 hebben we in het algemeen nog steeds aan biodiversiteit verloren en zijn ecosystemendiensten afgenomen. Hoewel landbouw een van de belangrijkste veroorzakers van biodiversiteitsverlies is, blijkt op de doelstelling voor meer duurzame landbouw en bosbouw zelfs helemaal geen voortgang zichtbaar. Ook blijkt uit de rapportage dat de bestaande natuurwetgeving op papier weliswaar effectief is, maar dat het aan uitvoering en handhaving flink schort.

Actieplan Nederlandse natuur

De conclusies van de tussentijdse evaluatie van de Biodiversiteitsstrategie en de lopende Fitness Check van de Vogelrichtlijn en de Habitatrichtlijn laten zien dat meer inzet nodig is. Het instrumentarium ligt er; het komt nu aan op betere uitvoering en op het versterken van natuurdoelen door andere sectoren. Wat gaat Nederland doen en hoe kan ons land, als drukbevolkte delta, daarbij inspirerend zijn voor andere Europese landen?

Als antwoord op deze uitdaging stellen wij hier het Actieplan Nederlandse natuur voor. De belangrijkste thema's:

- ✓ Verbeter de uitvoering van het natuurbeleid
- ✓ Veranker de bescherming van natuur in ander beleid
- ✓ Creëer en pak kansen voor meer biodiversiteit

Verbeter de uitvoering van het natuurbeleid

Maak beheerplannen en voer ze uit

Voor aangewezen Natura 2000-gebieden, zowel op land als op zee, ontbreken nog grotendeels de beheerplannen die zorg dragen voor behoud en herstel van biodiversiteit. Van de noodzakelijke inzet op behoud en herstel is daarvoor op dit moment nog geen sprake. Dan kan de achteruitgang van de natuur doorzetten en bestaat het risico dat behoudsdoelstellingen veranderen in herstelopgaven. Stel de beheerplannen dus snel vast. Bovendien weten andere gebruikers, zoals de landbouw en de visserij, dan ook waar ze aan toe zijn.

Laat de ecologische doelen voor soorten en habitats van de Natura 2000-gebieden daarbij leidend zijn. In Nederland ligt de focus voor beheerplannen in de praktijk sterk op specifieke habitats binnen de aangewezen Natura

2000-gebieden. De rest van het Natura 2000-gebied, dat op landschapsschaal gezien medebepalend is voor de geschiktheid en kwaliteit van het gebied voor doelsoorten en -habitats, dreigt daarbij uit het oog verloren te worden. Dit gebrek aan aandacht voor ecologische interactie en samenhang beperkt de duurzaamheid en effectiviteit van bescherming en beheer. Steeds moet bedacht worden dat het gaat om samenhangende, kwetsbare ecosystemen die in onderlinge afhankelijkheid als geheel functioneren en bescherming verdienen. Ze zijn niet voor niets aangewezen als Natura 2000-gebied.

Geef in de beheerplannen een duidelijke termijn waar binnen resultaten moeten zijn geboekt en doelen moeten zijn gehaald, inclusief extra maatregelen die uitgevoerd worden als resultaten door vertraging achterblijven. Hanteer voor de financiering van de beheerplannen de daadwerkelijke kosten die moeten worden gemaakt.

Maak werk van soortbescherming

Benut de mogelijkheden die de nieuwe Wet natuurbescherming biedt optimaal: niet alleen door gebieden aan te wijzen voor de bescherming van soorten waarvoor Nederland internationale verantwoordelijkheid heeft, maar ook door het nemen van andere actieve beschermingsmaatregelen voor bedreigde of kwetsbare soorten. Leg de focus op gebieden waar het rendement het hoogst is. Wijs Natura 2000-gebieden aan voor weidevogels als grutto en scholekster en financier deze via de tweede pijler (plattelandsontwikkeling) van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de EU (GLB).

Realiseer het Natuurnetwerk Nederland

Het Natuurnetwerk Nederland is het netwerk van natuurgebieden op zee en op land, voorheen bekend als de Ecologische Hoofdstructuur. Niet alleen alle Natura 2000-gebieden, maar ook alle grote wateren en sommige landbouwgebieden die beheerd worden met agrarisch natuurbeheer vallen hieronder. De oppervlakte van het Natura 2000-netwerk in Nederland is beperkt gehouden, omdat het Natuurnetwerk Nederland werd ingecalculiseerd als beschermende mantel rond en verbinding tussen de Natura 2000-gebieden. Dit nationale natuurnetwerk zou in 2018 klaar zijn, maar de uitvoering ligt achter op schema. Daarbij ontbreekt een samenhangend netwerk van natuurgebieden op zee, belangrijk voor herstel van kwetsbare mariene habitats. Het snel afmaken van het Natuurnetwerk Nederland is absoluut noodzakelijk om de doelen van de Vogelrichtlijn en de Habitatrichtlijn te bereiken. Maak hiervoor een bindend plan van aanpak.

Maak een groene infrastructuur

Een groene infrastructuur die gebieden met elkaar verbindt, is een belangrijk middel tot herstel van eco-

systemen. De Habitatrichtlijn biedt de lidstaten de mogelijkheid om lijnvormige verbindingen en *stepping stones* te beschermen om het Natura 2000-netwerk te versterken. Hierbij gaat het vooral om landschappelijke verbindingen. Benut de planologische mogelijkheden die er zijn en maak, meer dan tot nog toe, gebruik van de middelen die het landbouwbeleid biedt. Denk hierbij aan de 'Ecologische Focus Area'-gebieden uit de vergroening van de eerste pijler (marktordening) van het GLB en aan de tweede pijler (plattelandsontwikkeling) die ruimte geeft voor het 'behoud en versterken van ecosystemen'. Beheer en bescherm deze verbindingen zodanig dat het netwerk ook inderdaad functioneert als netwerk.

Verbeter kennisvoorziening

Zorg voor begrijpelijke versies van overheidsdocumenten over EU-beleidslijnen, vergunningen, ontheffingen, gedragscodes enzovoort. Schrijf concrete handreikingen die inzichtelijk maken hoe de regels in de praktijk moeten worden toegepast.

Goede monitoring én openbare toegang tot relevante kennis (ecologische kennis en kennis over de natuurbeschermingsregels) zijn essentieel om zo nodig te kunnen bijsturen. Vul kennishiaten zo snel mogelijk aan.

Maak werk van toezicht en handhaving

Hoewel de Vogelrichtlijn en de Habitatrichtlijn in Nederland goed in de nationale wetgeving verankerd zijn, valt het natuurresultaat soms toch tegen. Dit is onder meer te wijten aan het gebrek aan handhaving van deze wetten. Daarbij is het van belang dat een overtreder niet alleen een boete betaalt, maar ook de beschadigde natuur in de oude staat terugbrengt. Verbeter dus toezicht en handhaving. Ook handhavers voor wie natuurregels nieuw zijn, kunnen worden ingeschakeld, zoals politie en handhavers van het waterschap.

Veranker de bescherming van natuur in ander beleid

Externe ontwikkelingen kunnen natuurdoelen in de weg staan, zoals verdere intensivering van de landbouw na het loslaten van de melkquota, projecten voor waterveiligheid en drinkwatervoorziening, aanleg van infrastructuur, havens en industrieterreinen, woningbouw en opkomst van invasieve exoten. Natuurbescherming moet daarom doorwerken in ander beleid.

Landbouw

Recente Europese rapporten zoals *The EU State of Nature (2015)*⁴ en de tussentijdse evaluatie van de Biodiversiteitsstrategie laten zien dat intensivering van de landbouw de grootste bedreiging is voor onze biodiversiteit, zowel in de agrarische gebieden zelf als in omliggende natuurgebieden. Boerenlandsoorten staan zwaar onder druk. De natuur in open natuurgebieden heeft onder de landbouwactiviteiten te leiden, vooral onder stikstofdepositie. De huidige beleidsinstrumenten om de bedreigingen, zoals verzuring, versnippering, vermisting, verdroging en verlies van leefgebied, te verminderen zijn onvoldoende om de trend te keren.

Zet in op een ander, integraal beleid voor duurzame landbouw: een beleid dat oog heeft voor bescherming en herstel van leefgebieden voor weide- en akkervogels, het gebruik van bestrijdingsmiddelen vermindert en uiteindelijk de transitie maakt naar een ecologisch duurzame landbouwpraktijk.

Een belangrijke rol is weggelegd voor het GLB. De huidige vergroening van de eerste pijler (marktordening) via inkomenssteun draagt niet of nauwelijks bij aan het behalen van biodiversiteitsdoelen. Hevel daarom een maximaal bedrag over naar de tweede pijler (plattelandontwikkeling) en gebruik het voor zinvolle maatregelen ten behoeve van de natuur. Overige maatregelen of verplichtingen van het GLB mogen niet leiden tot verlies aan biodiversiteit.

Creëer bufferzones rond Natura 2000-gebieden en laat daarbij de minimale inzet zijn dat de landbouw niet schadelijk is voor de natuurgebieden. Meer wenselijk is een landbouw die dienstbaar is aan de natuurgebieden. Dat betekent bijvoorbeeld niet ontwateren, maar water vasthouden ten gunste van de natuur.

Nederland benut de uitzonderingsmogelijkheid om meer dierlijke mest te gebruiken dan de Nitraatrichtlijn toestaat, maar is zelfs over die extra toegestane hoeveelheid heen geschoten. Dit is een extra zware belasting voor de natuur, omdat grond- en drinkwater verder vervuilen. Grijp het zesde Actieprogramma Nitraat voor de periode 2018-2021 aan om nu wel de belangen van de natuur in acht te nemen. Niet in het minst, omdat het 7e Milieuactieprogramma van de EU de doelstelling kent dat in 2020 'de nutriëntenkringloop (stikstof en fosfor) wordt beheerd op een duurzamere en hulpbronnen-efficiëntere wijze'.

BUITEN-BEELD/MARCEL BRUIN

Let er bij de Programmatische Aanpak Stikstof op dat de gewenste natuurverbeteringen ook daadwerkelijk en tijdig worden gerealiseerd. Het doel moet zijn om soorten en habitats op korte termijn een goede toekomst te kunnen garanderen. Stilstand is onvoldoende.

Stel een gedragscode op voor de landbouw, zodat boeren weten waar zij in hun dagelijkse werkzaamheden rekening mee moeten. Veel schade vindt plaats uit onwetendheid. Ook voor toezichthouders is dit zinvol. Het is niet uit te leggen waarom de grootste landgebruiker geen gedragscode kent en bijvoorbeeld boseigenaren en waterschappen wel.

Maak duidelijk wat de effecten van landbouw op natuur zijn en wat de kosten daarvan zijn en betrek die gegevens in de besluitvorming over de landbouw.

Water

De Living Planet Index laat zien dat populaties van diersoorten van zoetwater en moerassen sinds 1990 zijn gestegen, maar dat de stijging de laatste tien jaar tot stilstand kwam. De verbetering van de waterkwaliteit stagneert.⁵ Het doeljaar van de Kaderrichtlijn water was aanvankelijk 2015, maar is verzet naar 2027. Met de huidige inzet zullen de doelen niet worden gehaald.⁶ De natuur heeft het onderspit gedolven in het waterbeleid, dat bijna geheel draait om veiligheid en drinkwatervoorziening. Nederland heeft daarbij de uitzonderingsbepalingen uit de Kaderrichtlijn water op voorhand en tot het

uiterste benut en anticipeert op het omlaag bijstellen van de doelen.

Het is van belang dat ministeries en lagere overheden gezamenlijk de verantwoordelijkheid voor de natuur terugnemen. Laat ecologische doelen volwaardig meetellen binnen het waterbeleid. De natuur kan meeliften op ingrepen voor waterveiligheid en zoetwatervoorziening als het lukt om het beleid op deze terreinen beter te integreren.

Creëer meer habitatvariatie onder de waterspiegel met geleidelijke overgangen van zoet naar zout en van land naar water; dit geldt met name voor de grote open wateren.

Toets de inrichting en het beheer van de waterinfrastructuur aan de effecten op de natuur en weeg die toetsing volwaardig mee bij de besluitvorming. 'Geen natuurverlies' moet het uitgangspunt zijn en waar schade optreedt, moet die worden gecompenseerd.

Infrastructuur en bouw

In het drukbevolkte Nederland kunnen plannen of projecten voor nieuwe infrastructuur of bedrijventerreinen op beschermde soorten stuiten die 'in de weg zitten'. Aan de andere kant souperen vergunningen voor zulke plannen of projecten per definitie 'natuurgebruiksruimte' op. Hoe kunnen natuur en economische ontwikkeling samengaan? Robuuste natuur is de oplossing. Als de natuur tegen een stootje kan, ontstaat ook ruimte voor ander landgebruik. Zo heeft de Europese Commissie aangegeven dat economische ontwikkelingen in en nabij het IJmeer/Markermeer mogelijk zijn als vooraf wordt geïnvesteerd in de duurzame natuurkwaliteit van deze gebieden.

Schep bij ruimtelijke planning ruimte voor functies die elkaar versterken en ga functies tegen die afbreuk doen aan elkaar. Neem alle belangen in een vroeg stadium mee. Die integratie omvat ook de verantwoordelijkheden vanuit verschillende betrokken beleidsvelden, inclusief de financiering. Het project Marker Wadden bijvoorbeeld - de aanleg van natuureilanden in het Markermeer - is bedoeld voor natuurherstel, recreatie en sport en werd gefinancierd door twee ministeries, een provincie en particulieren.

Exoten

Invasieve exoten veroorzaken grote problemen voor de Natura 2000-gebieden en soorten, maar hebben ook effect op natuur buiten deze gebieden, zoals in sloten en plassen. Koppel het beleid voor invasieve exoten aan Natura 2000 door dit mee te nemen in een vaste paragraaf in het beheerplan.

© NATUURMONUMENTEN - KARIN KRAMERS

Creëer en pak kansen voor meer biodiversiteit

Er is nog een wereld te winnen voor biodiversiteit buiten beschermde natuurgebieden. Zo is het agrarisch gebied het grootste leefgebied van dieren en planten in Nederland. Voor de kievit, bijvoorbeeld, gaat het om ruim 70 procent van de populatie. Het boerenland verdient dus alle aandacht. Als soorten daar achteruitgaan is het van belang te onderzoeken waar de knelpunten zitten en die op te lossen. Zo zal verminderd gebruik van meststoffen en schadelijke herbiciden en pesticiden insecten zoals vlinders ten goede komen; hier profiteren insectenetende vogels en zoogdieren van.

Hoogwaterbescherming kan samengaan met natuurherstel, zoals het reeds afgeronde meekoppelprogramma Natuurlijke Klimaatbuffers heeft bewezen.⁷ De Groninger Onlanden zijn daar een sprekend voorbeeld van. Ook het herstel van gedegradeerde ecosystemen biedt kansen voor biodiversiteit. Het project Marker Wadden moet leiden tot het herstel van de watervogelpopulaties waarvoor het gebied is aangewezen onder de Vogelrichtlijn. Het project zal daarnaast ook de visstand en ander onderwaterleven stimuleren en moerasbiotoop toevoegen, waardoor er ook andersoortige biodiversiteit tot ontwikkeling zal komen. Daarbij liften ook andere functies zoals recreatie en horeca mee.

In de stedelijke omgeving liggen veel mogelijkheden voor biodiversiteitswinst: groene daken en gevels, niet-verharde oppervlakten, groene bedrijventerreinen, natuurvriende-

BUITENBEELD/ RONALD MESSEMAKER

lijke tuinrichting, nestgelegenheid in nieuwe of gerenoveerde gebouwen. Een groene stad is aantrekkelijk, heeft schone lucht, koelt na een zomerdag af, kan het water van extreme regenbuien verwerken en dempt geluidshinder.

Initiatieven als het project Stroomversnelling⁸, dat inzet op een win-winsituatie door energiebesparende maatregelen via grootschalige na-isolatie van woningen te combineren met actieve natuurbeschermingsmaatregelen, kunnen een goede stap zijn naar duurzaam bouwen. Een NOM-keurmerk⁹ zou dan enkel toegekend moeten worden nádat de natuurbeschermingsmaatregelen zijn uitgevoerd. En in navolging van het idee van archeologische begeleiding bij monumentenzorg, zou ook hier moeten gelden dat een ecologisch werkbegeleider is betrokken bij de activiteiten gedurende het hele traject.

Successen in de etalage

Willen wij een voorbeeld zijn voor andere landen, dan moeten we onze successen delen. Alle EU lidstaten hebben geconcludeerd dat lidstaten en de Europese Commissie alle baten die het Natura 2000-netwerk oplevert moeten uitdragen naar het publiek. Gedurende het uitvoeren van de Fitness Check van de Vogelrichtlijn en de Habitatrichtlijn is een schat aan informatie beschikbaar gekomen over de baten van natuur in het algemeen en Natura 2000 in het bijzonder.

- ✓ Investeer in heldere communicatie naar alle stakeholders, inclusief het grote publiek. Leg de nadruk op het belang van Natura 2000.
- ✓ Maak bij beheerplannen voor Natura 2000-gebieden een overzicht van de ecosystemendiensten die het gebied oplevert, zodat de waarde van de natuur voor iedereen duidelijk is.
- ✓ Etaleer nationale trots op onze bijzondere natuur.

Eindnoten

- 1 <http://themasites.pbl.nl/balansvande leefomgeving/2012/landelijk-gebied/natuurbeleid/biodiversiteit-en-oorzaken-van-verlies-in-europa>
- 2 Wereld Natuur Fonds. 2015. Living Planet Report. Natuur in Nederland. WNF, Zeist.
- 3 <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52015DC0478>
- 4 <http://www.eea.europa.eu/publications/state-of-nature-in-the-eu>
- 5 PBL. 2012 b. Kwaliteit voor later 2. Evaluatie van het waterkwaliteitsbeleid. PBL-publicatienummer: 500208001. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag.
- 6 PBL. 2015. Waterkwaliteit nu en in de toekomst. Tussentijdse rapportage ex ante evaluatie van de Nederlandse plannen voor de Kaderrichtlijn Water. PBL-publicatienummer: 1765. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag.
- 7 www.klimaatbuffers.nl
- 8 www.stroomversnelling.net
- 9 Nul-op-de-Meter: 'energiebesparende maatregelen voor huizen leiden tot nul op de meter.'

Foto cover

Buiten-Beeld/ Wendy Kreeftenberg

Vormgeving

Frans Meijer, www.mv-ontwerp.nl

